

10. Від колгоспів, колгоспниць, працівників МТС і радгоспів Житомирської області [Текст] // Радянська Житомирщина. – 1944. – 4 серпня.

11. За чітку роботу МТС [Текст] // Радянська Житомирщина. – 1944. – 5 вересня.

12. Уроки перших днів осінньої сівби [Текст] // Радянська Житомирщина. 1944. – 25 серпня.

13. Змагання районів Житомирської області у виконанні плану осінньої сівби станом на 5 вересня 1944 р. [Текст] // Радянська Житомирщина. – 1944. – 8 вересня.

14. Вище темпи ремонту тракторів [Текст] // Радянська Житомирщина. – 1945. – 14 січня.

15. Покінчим з відставанням в ремонті тракторів [Текст] // Радянська Житомирщина. – 1945. – 4 лютого.

16. Ровчак Л.В. Машинно-тракторні станції в Україні (50-ті р.р.) [Текст] : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ровчак Лариса Володимирівна; Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 2000. – 162 арк.

17. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси [Текст] / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.С. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Ресит, П.Т. Тронько; Рецензенти: О.С. Рубльов, В.Ф. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн. 2. – 735 с.

УДК 342.56:[343.11+347.991](477)(091)«1943-1944»

Богдан ПОТИЛЬЧАК
(м. Київ)

До питання про особливості цивільного провадження у Верховному суді Української РСР в 1943-1944 рр.

Зроблено спробу історично-правового аналізу особливостей наглядової практики Верховного суду Української РСР щодо розгляду окремих категорій цивільних майнових спорів у 1943-1944 рр.

Ключові слова: Цивільний кодекс Української РСР, Верховний суд Української РСР, судова палата в цивільних справах, цивільний позов, позовна скарга, касаційне судочинство, наглядове провадження.

Науковий керівник: *Огірко Ростислав Семенович*, в.о. професора кафедри теорії та історії держави і права Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат юридичних наук, доцент.

Як відомо, в період нацистської окупації діяльність Верховного Суду Української РСР було перервано, і лише з початком визволення частини території України у 1943 р. тут поступово відновили свою роботу органи державної влади та управління, судові органи, зокрема й вища судова інстанція УРСР. Цей період діяльності Верховного Суду Української РСР у вітчизня-

них історично-правових дослідженнях залишається практично не вивченим. Досі вчені обходили увагою специфіку практичної діяльності вищого судового органу республіки, зокрема й у сфері цивільного касаційного судочинства та нагляду. Відновлення роботи судової системи Української РСР у 1943 р. відбувалося в умовах триваючих інтенсивних бойових дій, що визначало складність економічної, соціально-політичної та криміногенної ситуації у щойно визволені від нацистських окупантів областях Лівобережної України. Єдиною працею, автор якої побіжно торкається окреслених вище питань, і сьогодні залишається монографія відомого вітчизняного правника радянської епохи, багаторічного заступника голови Верховного суду Української РСР Д.С. Сусла [6]. Науковій актуальності порушеної проблеми не поступається її суспільна та прикладна важливість. Вивчення досвіду діяльності вищого судового органу тоталітарної радянської держави в умовах війни є корисним не лише в сенсі врахування уроків минулого, але й може слугувати пересторогою недооцінки місця і ролі інституту Верховного суду України в судовій системі держави на сучасному етапі її реформування.

Виходячи з стану вивчення питання діяльності вищого органу в системі судоустрою УРСР на початковому етапі визволення України від нацистських окупантів, автор статті поставив за мету здійснити історично-правовий аналіз особливостей наглядової практики Верховного суду УРСР у цивільних справах протягом першого року відновлення роботи.

Основу джерельної бази дослідження склали документи фонду 1 («Центральний комітет КП(б)У») Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Серед використаних автором документів інформаційно-довідні записки керівництва Верховного суду УРСР на адресу партійного і державного керівництва республіки, накази голови Верховного суду з організаційних, загальних питань і по особовому складу, постанови колегії наркомату юстиції СРСР, копії ухвал районних і обласних судів, судових колегій Верховного суду УРСР.

Напружена організаційна робота у Верховному суді УРСР тривала паралельно з поновленням навесні 1943 р. його колегіальної діяльності у сфері наглядової практики та касаційного судочинства. Специфіка історичного моменту – адже тривали тяжкі наступальні бої, а більшість українських земель ще залишалася під окупацією – визначила особливості цієї діяльності, зумовила кількість, порядок і характер розгляду ВС УРСР справ, звернень і скарг на цивільно-правові рішення місцевих судів.

Як видно з надісланого 3 липня 1943 р. на адресу вищого партійного та державного керівництва республіки «Інформаційно-довідної записки про роботу Верховного Суду УРСР», у період з 1 квітня (коли було поновлено роботу судових колегій) і до 1 липня поточного року ВС УРСР у порядку

нагляду було розглянуто 52 цивільні справи. За цей період суд вирішив у касаційному порядку лише одну цивільну справу, а також розглянув кілька десятків скарг на рішення місцевих судів у цивільних справах [3, арк. 1]. Така незначна кількість розглянутих Верховним судом Української РСР справ пояснюється тим, що на середину літа 1943 р. від нацистських окупантів було звільнено лише кілька районів Ворошиловградської та Харківської областей, а робота місцевих судів тільки налагоджувалася.

Зазначимо, що згідно статті 48 чинного на той час «Закону про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік» (ухваленого Верховною Радою Союзу РСР ще 16 серпня 1938 р.) у складі Верховного суду союзної республіки діяла судова колегія у цивільних справах «[...] для розгляду цивільних справ, віднесених законом до відання Верховного суду союзної республіки, а також для розгляду скарг і протестів на рішення і ухвали крайових, обласних і інших судів союзної республіки [...]» [1, с. 217]. Серед іншого закон визначав, що судочинство, зокрема і в цивільних справах, Верховний суд союзної республіки здійснював колегіально – у складі головуючого (голови або члена суду) і двох народних засідателів (стаття 49), а розгляд скарг і протестів на вироки місцевих судів колегія у цивільних справах чинила в складі трьох членів вищого судового органу (стаття 50) [1, с. 217].

Аналіз наглядової та касаційної практики вищого органу в системі судів загальної юрисдикції Української РСР у першій половині 1943 р. засвідчує, що розглянуті колегією у цивільних справах вироки місцевих судів у своїй більшості стосувалися позовів громадян про повернення їм відібраної в період окупації та переданої іншим громадянам чи громадським господарствам великої рогатої худоби (з 52-х цивільних скарг громадян прийнятих і вирішених Верховним судом УРСР у період з 1 квітня до 1 липня 1943 р. вищезазначених позовів стосувалося 42 звернення) [3, арк. 1-3].

Цікавими є історичні обставини появи цього, принципово нового для судової практики Української РСР завершального періоду Другої світової війни, виду цивільно-правових позовів. Проблема, що примушувала людей звертатися до суду з позовами про захист порушених майнових прав, корінилася в реаліях доби нацистської окупації в українському селі.

Із праць вітчизняних істориків про особливості нацистського «нового порядку» в українському селі відомо, що однією з складових програми пограбування продовольчих ресурсів окупованої України була конфіскація у селян не лише харчових продуктів, але й продуктивної худоби, зокрема корів [5, с. 285-318]. Відібрана таким чином молочна худоба найчастіше передавалася для подальшого її утримання та відкорму в гурти «громадських господарств» – реорганізованих окупантами довоєнних радянських колгоспів. Нерідкими були випадки коли селяни (з різних міркувань і за різних обставин)

обмінювали власних корів на корів із «громадських гуртів», тобто – тих, які раніше належали іншим господарям і були відібрані в них окупантами.

Після визволення траплялося, що господарі, котрі в період окупації втратили своїх корів, пізнавали їх у господарствах інших селян або на колгоспних фермах і через суд вимагали повернути їм відібрану нацистами власність. Наразі практика місцевих судів першої половини 1943 р. збагатилась цивільними позовами двох категорій. Першу з них склали позови фізичних осіб до фізичних осіб – одних громадян до інших – про повернення у приватну власність корів, свого часу відібраних у позивачів окупантами в «громадські гурти», а звітди обміняних іншими громадянами, які тепер і виступали відповідачами за цими позовами. Друга категорія позовів увібрала в себе скарги громадян на дії юридичних осіб (колгоспів), керівництво яких відмовлялося повертати позивачам впізнану ними, як відібрану німцями під час окупації, худобу.

Звернувшись до місцевих судів і не отримавши бажаного для себе рішення, такі особи подавали скарги до палати Верховного суду Української РСР у цивільних справах. З квітня по червень 1943 р. секретаріат ВС УРСР зареєстрував 17 скарг на рішення районних і обласних судів за позовами «першої категорії» (громадян до громадян) і 25 скарг на рішення судів за позовами громадян до юридичних осіб.

Наглядове провадження цивільної палати вишого судового органу республіки по цим справам мало деякі особливості. Вивчаючи скарги на рішення місцевих судів за позовами громадян до інших громадян про повернення корів, суд, як правило, задовольняв апеляції колишніх власників. Один характерний приклад: «[...] В період окупації німецькими фашистами Старобільського району (Ворошиловградська область – Авт.) у громадянки Ярошенко німецькою владою було відібрано корову та поставлено в гурт. Громадянка Зайцева – сусідка Ярошенко, знаючи, що корова Ярошенко добра, здійснила обмін власної корови на корову Ярошенко, що знаходилася в німецькому гурті [...]. У цьому випадку цивільна палата ВС УРСР ухвалила рішення про неможливість визнання новоявленої господарки корови – громадянки Зайцевої – як «добросовісного набувача», а відтак постановила повернути корову її попередній власниці – громадянці Ярошенко [3, арк. 3].

Свої особливості мали й цивільні спори між громадянами та колгоспами (юридичними особами). В період «господарювання» нацистів на селі частими були випадки коли відібраних у громадян корів окупанти передавали для утримання в «громадські господарства». Залишаючи окуповану територію німці далеко не завжди встигали пограбувати ферми та вивести худобу, яка, таким чином, залишилася відновленням радянською владою колгоспам. Згодом окремі громадяни впізнавали своїх корів у колгоспних гуртах і вимагали

їх повернути, на що, як правило, отримували відмови правління колгоспів. Позовні заяви в суди першої та другої інстанцій (районні та обласні) також не завжди влаштовували позивачів чи відповідачів, що відкривало шлях скаргам до ВС УРСР.

Вивчаючи подібні звернення (їх до Верховного суду УРСР за період квітня-червня 1943 р. надійшло – 25) палата в цивільних справах практично у всіх випадках прийшла до висновку, що відібрана німецькими окупантами у 1941-1942 рр. і передана на ферми «громадських господарств» молочна худоба, яка потім опинилася в колгоспах, підлягає поверненню її першим власникам. Встановлюючи таку практику судових рішень ВС УРСР керувався передусім принципами статей 59 та 60 Цивільного кодексу УРСР¹, що встановлювали право власника витребувати своє майно із незаконного володіння [3, арк. 3]. Такий самий підхід використовувався щодо повернення майна колгоспів із незаконного володіння окремих громадян.

Специфічну групу цивільних спорів становили позови колгоспників про повернення їм корів отриманих в період окупації від «громадських господарств в обмін на власну молочну худобу. Про обставини виникнення такого виду цивільних спорів свідчить приклад: «[...] У період знаходження німецьких окупантів на території Марківського району (Ворошиловградська область – Авт.), ними було дане завдання, зокрема колгоспу «Новий колос» [...] поставити німецьким властям 12 голів корів. Колгосп, з метою збереження племінних корів, здійснив [їх] обмін з колгоспниками на гірших корів, після чого здав останніх німецьким властям. Після вигнання німецьких окупантів з відновленням колгоспу головою колгоспу були зроблені розпорядження відібрати корів у колгоспників і поставити в колгосп. Корови були відібрані у колгоспників [...]»[3, арк. 3]. Розглядаючи подібні справи в порядку нагляду Верховний суд УРСР, як і в попередніх випадках, ухвалював

¹ Для захисту права власності ЦК УРСР передбачав виндикаційний позов (ст. ст. 59-60). «[...] 59. Власник має право відшукувати своє майно з чужого беззаконного володіння і вимагати від недобросовісного володільця повернення всіх предметів, які він дістав і повинен був дістати за весь час володіння; від добросовісного ж володільця – всієї придбаної майна, яку він дістав і повинен був дістати з часу, коли він дізнався або повинен був дізнатися про неправомірність володіння або дістав повістку в справі позову власника про повернення майна. Володільць, в свою чергу, має право вимагати від власника відшкодування зроблених ним необхідних витрат на майно з того часу, з якого саме власникові належать придбання з майна. Власник має право вимагати усунення всяких порушень його прав, коли б навіть вони не були поєднані з позбавленням володіння. [...] 60. Від особи, що добросовісно придбала майно не безпосередньо від власника, останній вправі витребувати майно (ст. 59) лише в тому випадку, коли воно ним (власником) загублене або в нього пограбоване. Державні установи і підприємства можуть витребувати від усякого набувача належне їм майно, незаконно відчужене будь-яким способом [...]»[1].

рішення на користь громадян, і зобов'язував колгоспи повернути відібраних корів селянам. Зі слів тодішнього заступника голови вищого судового органу республіки Розанова така практика ВС УРСР пояснювалася трьома факторами. По-перше, обмін корів між «громадським господарством» і селянами здійснювався за ініціативи першого та на основі добровільної згоди обох сторін. По-друге, хоча цей обмін і мав на меті збереження племінного молочного стада «громадського двору», відновлення колгоспного господарства не могло відбуватися за рахунок приватного господарства колгоспників. По-третє, здача колгоспом корів на вимогу німецьких окупантів має розглядатися не інакше як завдання прямих збитків, що повинно документуватися актами відповідних Надзвичайних державних комісій [3, арк. 4].

Як показала проведена у червні 1944 р. перевірка комісії Народного комісаріату юстиції СРСР, рішення Верховного суду УРСР по даній категорії цивільних справ не завжди знаходилися в межах чинного цивільно-правового законодавства. Наприклад, розглядаючи в наглядovому порядку рішення народного суду Ніжинського району Чернігівської області щодо позову громадянки Папенко до громадянина Марковича про розірвання раніше укладеного цивільно-правового договору і повернення корови, судова колегія в цивільних справах ВС УРСР, в своєму рішенні вказала, що: «[...] відповідач скористався вкрай важким, не виправним становищем позивачки, а відтак цей договір необхідно анулювати, повернувши сторони до початкового становища [...]» [4, арк. 1]. При цьому суді послались на статтю 33 чинного ЦК УРСР²

Таке рішення вищого органу в системі судів загальної юрисдикції республіки не враховувало повною мірою вимог статті 149 чинного Цивільного кодексу УРСР, положення якої передбачали в разі визнання цивільного договору недійсним ще й право потерпілої сторони вимагати від відповідача «повернення всього виконаного за договором»³.

На думку союзного наркомату юстиції незадовільною виглядала якість визначень Верховного суду УРСР по деяким справам аналізованої нами категорії наглядового провадження. Наприклад, протокол засідання нарсуду Ново-Астраханського району Ворошиловградської області у справі позову

² «[...] 33. Коли особа під впливом крайньої нужди учинила не вигідний для себе правочин, суд, на вимогу потерпілої сторони або на вимогу належних державних органів та громадських організацій, може або визнати правочин недійсним, або припинити чинність його на майбутнє [...]»[1].

³ «[...] 149. У випадку визнання договору недійсним, як укладеного під впливом обману, насильства, погроз або внаслідок зловмисної угоди представника однієї сторони з протилежною стороною (ст. 32), а також як направлено до використання крайньої нужди (ст. 33), потерпіла сторона має право вимагати від контрагента повернення всього виконаного за договором. Друга сторона такого права не має [...]»[1].

громадянина Ф.В. Кущенко до колгоспу імені В.І. Леніна про повернення корови виявився оформленим настільки неохайно та юридично безграмотно, що з нього було важко зрозуміти про що власне йдеться. Але на цей очевидний факт ні судді касаційної інстанції (обласного суду), ні судді Верховного суду України жодної уваги не звернули. Так само незадовільним було визнано якість визначення ВС УРСР у справі позову Бондаренко С.Т. до громадян Тарасенко А.І. та Євтушенко М.І. про повернення корови, що розглядалася народним судом Успенського району Ворошиловградської області [4, арк. 2].

Підводячи підсумки аналізу особливостей наглядової практики Верховного суду УРСР у цивільних справах протягом першого року з часу відновлення його колегіальної діяльності, зазначимо, що ця специфіка багато в чому визначалася наслідками окупаційної політики нацистів в українському селі і спробами окремих громадян у судовому порядку повернути собі втрачену за різних обставин в 1941-1943 рр. особисту майнову власність.

Annotation

Bodhan Potylchak (Kyiv). To the question of the civil proceedings' characteristics in the Supreme Court of the Ukrainian SSR during 1943-1944

The attempt of historically-legal analysis of the characteristics of the supervisory practices of the Supreme Court of the Ukrainian SSR towards different categories of civil property disputes during 1943-1944 has been done.

Keywords: Civil Code of the Ukrainian SSR, the Supreme Court of the Ukrainian SSR, the Trial Chamber in civil cases, civil action, claim appeal, cassation proceedings, supervising the proceedings.

Аннотация

Потильчак Б.А. (г. Киев). К вопросу особенностей гражданского судопроизводства в Верховном суде Украинской ССР в 1943-1944 гг.

Сделано попытку историко-правового анализа особенностей надзорной практики Верховного суда Украинской ССР относительно рассмотрения отдельных категорий гражданских имущественных споров в 1943-1944 гг.

Ключевые слова: Гражданский кодекс Украинской ССР, Верховный суд Украинской ССР, судебная палата в гражданских делах, гражданский иск, исковая жалоба, кассационное судопроизводство, надзорное производство.

Примітки

1. Закон «Про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік» прийнятий Верховною Радою СРСР 16 серпня 1938 р. // Кримінально-процесуальний кодекс УРСР. Офіційний текст зі змінами і доповненнями на 1 жовтня 1944 р., з додатками та постатейними матеріалами. – Київ-Харків: Українське державне видавництво, 1944. – С. 207-223.

2. Цивільний кодекс УРСР [Текст]: офіц. текст зі змін. і доп. на 1 жовтня 1938 р. / Народний комісаріат юстиції УРСР; гол. ред. А. Каплан. – К.: Юридичне видавництво Наркомюста СРСР, 1938. – 166 с.

3. Отчет и информация о работе Военного Трибунала Войск НКВД Украинского округа и работе Верховного Суда УССР (10 июля 1943 г. – 29 октября 1943 г.) // Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф. 1 – Центральный комітет Комуністичної партії України, оп. 23. – Загальний відділ (Особливий сектор), спр. 684. – 15 л.

4. Постановление Наркомюста и отчет о работе Верховного суда УССР (17 июля 1944 г. – 19 июля 1944 г.) // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1371. – 32 л.

5. Історія українського селянства [Текст]: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп. ред.) – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 2 – 653 с.

6. Сусло Д. С. Історія суду Радянської України (1917-1967 рр.) [Текст]: монографія / Д. С. Сусло. – К.: Вид-во Київського університету, 1968. – 236 с.

УДК 94(477) «1946-1953»

Віра ЛАЗОРЕНКО

(м. Київ)

«Ждановщина» — ідеологічний наступ на культурну українську інтелігенцію (1946-1953 рр.)

Розкривається зміст і сутність «ждановщини» як ідеологічного наступу на українську інтелігенцію. Аналізуються основні періоди цього суспільно-політичного явища.

Ключові слова: «ждановщина», українська інтелігенція, репресії, ідеологія, культура.

Науковий керівник – *Двірна Катерина Петрівна*, доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент.

У повоєнні роки в Україні виникає складана ситуація, спричинена не тільки розрухою у народному господарстві, а й посиленням ідеологічного контролю над суспільно-політичним життям українського населення. Особливо під удар сталінської репресивної політики потрапила культурна інтелігенція, яка по закінченню війни вимагала лібералізації суспільства. Цей натиск посилювався з прийняттям ідеологічних постанов А. Жданова – секретаря ЦК ВКП (б), його політика й отримала назву «ждановщина». Інтелігенція не мала змоги творчо розвиватися, тому що з боку вищого керівництва СРСР відбувалося постійне цькування та ідеологічний контроль.

Дослідження та вивчення періоду «ждановщини» є досить актуальним, адже розкриває спроби української інтелігенції реформувати державу, а водночас – розкрити форми та методи збереження тоталітарної моделі сус-